

РЕЦЕНЗИЯ

на дисертационен труд за присъждане на образователна и научна степен „доктор”,
професионално направление 2. 1. Хуманитарни науки, филология по специалност
„Български език“ на тема:

„ВЕТХОЗАВЕТНИТЕ ЧЕТИВА ЗА СТРАСТНАТА СЕДМИЦА В СТАРОБЪЛГАРСКАТА БОГОСЛУЖЕБНА И НЕБОГОСЛУЖЕБНА КНИЖНИНА“

Докторант: Андрей Стефанов Бобев

Научен ръководител: доц. д-р Татяна Мострова

Рецензент: доц. д-р Татяна Илиева

Настоящата рецензия е изготвена в съответствие с решение на Научно жури с
Протокол от заседание No1 от 08. 02. 2017 г., съгласно заповед No30 от 23. 01. 2017г. и
въз основа на представени от докторанта:

1. Дисертационен труд;
2. Автореферат;
3. Справка за приносите в дисертационния труд;
4. Публикации по темата на дисертационния труд.

Темата за историята на славянския Паримейник е вълнувала учените още от
началото на близо двувековната история на палеославистиката. Не може обаче да не се
признае известна едностранчивост на досегашните изследвания, в които се подхожда
към него изключително като към книжовен паметник, без да се взима предвид мястото
му сред другите богослужебни книги. Новото в поставената за обсъждане докторска
дисертация на А. Бобев е разглеждането на текстовата история на Паримейника преди
всичко с оглед на функцията му като литургически състав, отразяващ извършваните
чрез него отделни елементи от църковното богослужение. Изучаването на Паримейника
не изолирано, а с отчитане на съществуващите релации между него и останалите
богослужебни книги и на типикарските указания в тях – подход, който позволява някои
от интересните въпроси за развоя на изследваната книга да получат различен отговор
от досегашните – е оригиналният принос в представения труд.

Работата е с респектиращ обем от 562 страници и се състои от уводна част, издание
на избрани перикопи от Законоположителните и Пророческите книги, придружено с
коментар, пет теоретични екскурса с отношение към методологията на изследването и
още толкова приложения.

В уводната част (49 с.) изложението логично се разгръща от общото към частното.
Тук в съответствие с първата поставена пред труда цел авторът очертава
проблематиката, свързана с проучването на Паримейника като богослужебна книга и на
системата от старозаветни перикопи в богослужението сред православните славяни.
Изнесените на това място данни са важна отправна точка за изследването по-нататък.

В началото са дадени общи сведения за Лекционария като богослужебна книга –
уточнява се терминологичният обхват на понятието; проследява се произходът на
старозаветния лекционарий, като се поставя във връзка с практиката на перикопно
четене в първите векове на Църквата и създаването на богослужебни “ядра”, оформящи
устойчиви състави; разглеждат се засягащите обекта на конкретното изследване
локални разновидности на лекционарната практика в по-късно време. Тук специално
внимание е отделено на проблемите на първоначалната адаптация на Паримейника в
Slavia Orthodoxa, както и на въпроса за съотношението между съставите на славянския

паримейник и гръцкия профитологий. Открити са етапите на развитие на изследваната богослужерна книга сред православните славяни.

Още от първите страници на труда се вижда, че към темата е пристъпено с предварителния опит на знаток, отлично запознат с литургичната практика и празничния календарен цикъл на Източноправославната Църква, достатъчно подготвен да подходи към анализа на предшестващите го научни постижения с вече зададени въпроси, мотивирано любопитство и целенасочено дирене, възприемащ информацията холистично, през призмата на придобита рутина и завидно широка обща компетентност. Така частта, която би трябвало да разглежда досега постигнатото в науката по поставената за обсъждане проблематика от позицията на тепърва навлизащ в изследваческото поприще младок, тук надраства обичайното си предназначение на общо осведомяващ увод в темата, и добива измерението на сериозен изследователски принос в изясняване на анализирания обект. Чела съм не един докторантски труд, в който се демонстрират добро познание върху достиженията на знанието в разработваното поле, систематизиране на известните научни резултати, успешно диференциране на многобройната изследователска продукция. Но тук освен всичко това се синтезират нови научни тези, открити са и са формулирани нерешени проблеми, отделните фрагменти на познанието са подредени в пъзел, на фона на който ясно личат белите полета, умело възстановени въз основа на реконструирания от по-рано елементи от цялото. За да не бъде голословна, ще спомена само аргументираното предположение на дисертанта за времето на формиране на Профетология като цялостна и самостоятелна богослужерна книга към периода VI-VII в., когато постепенно се установява устойчива богослужерна традиция, която започва да се разпространява от отделните авторитетни църковни средища. Също и постановките за необходимостта от анализ на Паримейника с оглед на типикарските указания вътре в него, в прилежащите му литургически състави (Минейни и Триодни) и в самия Типик; за тясната взаимовръзка на неговия развой с еволюирането на богослужерния живот от отделни инцидентни актове към урегулирана редовна практика; за обусловеността на разглежданата книга от различните ѝ форми на употреба – при катехизизация, в катедралното богослужение, монашеския и мисионерския праксис. Разсъжденията за различната съдба на Паримейника в зависимост от историческите обстоятелства на славянските държави, в чиито етнокултурни сфери битова, без обаче да се изпуска от очи традицията на гръцкия Профетологий. Или оценката на неадекватността на повсеместно прилагания в науката еволюционистичен подход при изследване на Книгата с обзирание обекта на наблюдение в неговите широки хронотопни граници – от юдейското двулекционно богослужение през раннохристиянските местни традиции (с акцент върху константинополската поради важността ѝ за славянската), до съвременната богословска практика в световен мащаб. А. Бобев не просто формулира въпросите, които пряко ще засегне на следващите страници на своя малък докторат. Той задава програма за дългогодишно широкомащабно проучване на системата от старозаветни перикопи в богослужението сред православните славяни, далеч надхвърляща рамките на дисертационен труд за присъждане на образователната и научна степен доктор. При това артикулирайки общи положения, касаещи изследването не само на конкретната богослужерна книга, а на целия свод литература, обслужваща християнското богослужение.

С впечатляваща дълбочина и стройна последователност А. Бобев проследява историята на изучаването на славянския паримейник (от Й. Добровски до наши дни), като очертава основните направления на научните дирения в тази област: издания на текста, изследвания на гръцкия образец и взаимоотношението му със славянския превод; текстологически проучвания; анализ на отделни книги в състава на

Паримейника; разглеждане съдбата на отделни групи перикопи в триоди и минеи; наблюдения над езиковите особености на Паримейника, както и над текстологическата значимост на ветхозаветните цитати, тяхното идентифициране и място в текста. Дисертантът изказва собствената си позиция относно редица от конвенционалните методи на изследване в палеославистиката, аргументирайки критиката си с обосновани доводи.

В частта „Методически аспекти на изследването“ се привеждат данни за привлечените в работата източници. За нуждите на изданието е предложена добре премислена и ергономично съобразена система от експлицитни обозначения на славяноезичните източници, използвани *de visu* и по чужди издания и изследвания, която позволява читателят да разслоява наличната информация според нейната степен на достоверност. Възприемането при представянето на колацията на славянските източници допълнително се улеснява чрез прилагане в съкращенията за отделните източници на комбинация от шрифтово и цветово обозначение. За гръцкия и латинския текст са консултирани наличните критически издания – т. нар. Гьотингенска Септуагинта, за традицията на библейския текст в Профитология – Höeg & Zuntz, и Йеронимовата Вулгата.

По-нататък са изложени едичионните принципи. За изданието на старозаветните перикопи авторът е избрал модела на съкратената колация като тип концентрирано представяне на лингвистичната информация, в което не се предвижда паралелно представяне на всички свидетели, а само на текстологически значимите места от тях¹. В основата на колацията на богослужебните преписи съвсем резонно е поставен текстът на най-стария достигнал до нас паримейник – Григоровичевия, сверен с микрофилм от ръкописа, а в основата на колацията на небогослужебните преписи – текстът на F1461 – най-древното запазено свидетелство за чети-версията на библейските книги. Тук авторът заявява отчитане на грешките на предишните издания, но такива в аналитичната част никъде не са коментирани. Тъй като това е един от приносните моменти в дисертацията, от полза на дисертанта е да отбележи изрично коригираните места.

В съответствие с добрите тексткритически практики, което недвусмислено говори за детайлното им познаване, А. Бобев отбелязва всички морфематични и морфологични, лексикални и синтактични разночетения, а от ортографичните, напълно основателно, – само текстологично значимите – една наистина нелека задача по разграничение между грешка, вариант и съвкупност от варианти², изискваща често пъти изследователят отново и отново да се връща, за да прецени всеки отделен случай на различни етапи от своята работа.

Следва самото издание на перикопите от законоположителните и пророческите книги с адрес Страстната седмица, придружено от текстологически и езиков коментар на разночетенията. Привеждат се паримийният и чети текстът за Книга Битие и книгите на прор. Йона, Софония и Захария стих по стих, а успоредно с тях върви гръцкият текст³.

В тази част от труда в съответствие с втората заявена цел на изследването на практика се прилагат върху подбрани текстове принципите на текстологическа работа с библейския текст, като се изпробват както отдавна утвърдени в „текстовата критика“ „аксиоми“, така и нови теоретични постановки⁴.

За целта на изследването е изготвен като работен инструмент модел за своден критически апарат към гръцкия текст на базата на апаратите на използваните в изследването издания⁵. Тук А. Бобев показва отлично познаване в детайли на работата с *editio maior* и умение за съпоставка на данните от различни източници. Изложените наблюдения върху това как такъв апарат трябва да се композира в бъдеще са съществен

методологически принос, доколкото предложеният модел може да се използва при бъдещи проучвания върху славянските версии и на други богослужебни и чети- версии на библейски книги в съпоставка с гръкоезичната традиция. Тук искам да направя обаче една уговорка. Има принципни различия в тексткритиката на гръцката библейска традиция и тази на славянския превод на Свещеното писание. Докато за първата най-ценни са преписите от ранните векове, тъй като колкото по-древен е един препис, толкова той е по презумпция по-близо до първообраза, за славянското предание от първостепенна важност се явяват не най-старите гръцки преписи, а онези от тях, които са най-близо до славянските преводи по време, т.е. възхождащите към VIII-IXв. Те обаче често пъти изобщо не се взимат под внимание от тексткритиците на гръцкото предание, тъй като се възприемат като твърде късни и ненадеждни източници за гръцката текстова традиция. Оттук възниква и сериозният проблем за славистите с липсата на отразяване в тексткритиката на гръцката библейска традиция на свидетелства от интересувания ги период. Поради това нерядко въпреки наличието на критически издания се налага да се издирват непубликувани преписи от това време и да се правят съпоставки с тях, така че изследователят често трябва да бъде едновременно и текстолог.

Всяко едно отбелязано разночетене се коментира. В съответствие с третата и четвъртата поставена задача пред изследването в коментара, от една страна, се прави анализ на текстологическите отношения между гръцките и славянските богослужебни и небогослужебни преписи – доколкото е възможно и има значение за проучването на славянската традиция, а, от друга страна, се тълкуват текстологическите изменения, настъпили в традицията на славянските богослужебни преписи, при паралелна съпоставка с аналогичните изменения, настъпили в традицията на небогослужебните преписи. Проследявайки съотношението между небогослужебен и богослужебен превод, А. Бобев посочва индивидуалните и общи за група ркп. грешки, както и причините за тях – дали се касае за промъкнали се тук-там автогенни грешки, носещи белезите на инцидентно редактиране, проведено в един много ранен период, и незасегнало по-голямата част от текстовата традиция, или за типологически идентични такива, без да съществува генетична връзка между явленията. Отбелязват се редакционни замени, характеризиращи редакциите – чрез сравнение между различни места се определя системни ли са те или не. Проследява се дали тази замяна се среща в стб. ръкописи – регистрирана ли е още в най-старите евангелски преписи или е новост. Взимат се под внимание текстологически значими морфологични разночетения, хронологически и/ или локално характеризиращи варианти (отчита се засилената употреба на перфект в част от традицията, употребата на различни падежи, на неспрегнати срещу спрегнати глаголни форми, предпочитанието към кратката форма за 2. и 3. л., ед. ч. в I сигматичен аорист – характерен елемент на преславската редакция на старозаветните книги). Тук могат да се намерят интересни обяснения на контекстуални преводи, на преводачески избор, отстъпващ от оригинала. Търси се обосновка на редакторското вмешателство, като в редица случаи се допускат повече от едно възможни обяснения: повлияване от речевия узус поради разлики в семантиката и лексикалната съчетаемост, стремеж към унификация на богословската терминология у преславските книжовници или към неотстъпно следване на оригинала; ексегетически мотиви, културологически причини, литургически съображения. Във връзка с това се поставя кардиналният въпрос къде трябва да се откриват възможните аргументи за изменение на текста – в сферата на богословското знание или, обратно, в чисто езиковата сфера. Анализът следва мнението, че подложените на изследване текстове са сакрални (по-точно сакрализирани – бел. Т. И.), че тяхното познание има преди всичко богословски и едва след това филологически характер и следователно описателното

определяне на филологическите параметри на текстовата история има значение само тогава, когато то е съчетано с изясняване на аспектите на различните екзегетични процедури, които текстовите форми позволяват.

Въз основа на отделните наблюдения дисертантът препотвърждава направения от по-рано в науката извод за вторичността на пълния текст спрямо паримейния. Натрупаният в достатъчно количество емпиричен материал според А. Бобев недвусмислено показва, че Кирило-Методиевият превод е залегнал в основата на преславската редакция чрез свое увредено копие, ако се съди по факта, че на много места Кирило-Методиевият паримейен текст стои далеч от всяка позната грц. текстова форма и че тези отклонения, които не са автогенни грешки, а особености на първичния текст, особено трудно се поддават на систематизация и обобщение.

Дисертантът прави важни наблюдения за стематиката на преписите и техните сдружавания. Констатираните немалко случаи, в които паримейникът се съобщава с нелукианови източници, съдържащи лукиановски разночетения (възприети чрез ръкопис, който само частично е съдържал следи от Лукиановата редакция, или чрез глоси, маркирани като лукиановски, или чрез съпоставка с втори, лукиановски препис), дават основание на автора да определи Лукиановата рецензия на Септуагинта като вторичен източник за проучването на славянската текстова традиция на Паримейника (с оглед на перикоите от Книга на прор. Иона). А. Бобев установява, че до самото отпадане на славянския Паримейник от употреба той пази в основни линии непроменен своя първичен текст – и че това се отнася дори за центрове с мащабна книжовна дейност, за които мотивът „недостатъчен брой пълни преписи” не важи и където съпоставки са били възможни и видимо са правени. Това обаче според автора съвсем не означава, че преславският редактиран текст не е причинил съществено изменение в паримейния, защото е бил смятан за отстъпващ по качество? Мотивите за тази особена съотнесеност между двата клона на традицията изследователят търси в различното предназначение на богословските и небогословските текстове – според него редактираните откъси с богослужебен адрес в небогослужебните преписи не са били създадени, за да заменят съществуващия паримейен превод, а за да изявят други аспекти на библейския текст. Дисертантът изказва предположение (аргументирано и при анализа на останалите перикопи), че славянският Паримейник е преведен не директно от гръцкия Профетологий, а от пълнотекстови небогослужебни ръкописи с богослужебни указалки. С приложения индивидуален подход към всеки отделен случай тази част на изследването може да се оцени като много приносна.

Имам следните бележки по коментара към някои от разночетенията:

Към Книга „Битие“

- Коментарът в бел. 868 и 871 към Бт22:17 и **наслѣдѣтъ сѣмъ твое градъ сѣпостатъ**

гласи: *Вариранията свързани с градъ и сѣпостатъ (грады и сѣпостаты, бел. Т.И.), вероятно са израз на морфологическата синонимия в стб. период. Ранната родително-винителна форма на градъ е заменена по-късно от по-често срещаната винителна. (Или по-просто обяснение – преписвачът е пропуснал втория знак от диграфа □.) По-необяснима е замяната сѣпостатъ] соупостаты... – регистрираната в 644 форма е именно тази, която бихме очаквали в стб. срещу родителния в грц. τῶν ὑπεραντίων. – Р. п. градъ сѣпостатъ тук неправилно е определен като Gen. pro accusativo. Това е Genitivus partitivus, в който се поставя допълнението при някои глаголи, в случая **наслѣдѣтъ** – ще наследи градове (логиката е, че ще наследи не всичките, а само някои от градовете на противниците). Обликът **соупостаты** е в.п. – приложение към грады– ще наследи градовете противници.*

Към Книга Sophonia

- Коментарът в бел. 27 на с. 454 гласи: *Преводът приѣти црѣ, разбира се, в източнославянските преписи е схващан като Gen. Sg., макар че това няма как да се отрази в ръкописите. Срецу това грц. βασιλεῖς е в т., Acc. Pl. – Формата црѣ може да бъде както Gen. Sg., така и Acc. Pl. (омографи). Това прави изказаното твърдение неоснователно.*

Намирам за спекулативен коментара на с. 458 към бел. 56-57, който гласи: *В този полустих преводачите предават с ѡЗЫКЪ грц. γλῶσσα; а в 3: 8b – ἔθνος. Разбира се, и двата подхода са широко засвидетелствани в СтБ период. Но две напълно различни по смисъл употреби на една и съща дума в толкова кратък отрязък от текста със сигурност могат да причинят недоразбиране, особено при слухово възприемане. Такъв преводачески подход трудно може да се оцени положително. – Същото това преводаческо решение би могло да се приеме като нарочно търсено заиграване с омонимията в стб. език. Подобен тип фигуративни употреби са обикнат стилистически похват в средновековната литература.*

- Коментарът в бел. □94□, □98□ (с. 462) към различенията ПРИИМЪ МОЛЩЦА] МОЛЩЦЯ ѡ27 ѡ8 ѡ40 (add. са) ѡ80; МОЛЩЦХЪ ѡ38 tr5 tr6 tr7 tr12 гласи: *Формата за Acc. Pl., която съответства на грц. τοὺς ἰκετεύοντας (Acc. Pl.), поради историкофонетични причини се е оказала неудобна, така че закономерно в XIII-XIV в. атонските книжовници я заменят с форма за Gen. Pl. – употребата на родителен падеж за пряк вместо за непряк обект датира още от СтБ епоха и става все по-широко разпространено явление в славянските езици. Проблемът тук е, че това променя смисъла на фразата – вместо ,ще приема молещите ме‘ тя става ,ще приема измежду молещите ме‘, тоест не всички, които се молят, ще бъдат приети. – Глаголът ПРИИТИ изисква след себе си допълнение в р.п., така че тълкуването с ,ще приема измежду молещите ме‘, тоест не всички, които се молят, ще бъдат приети е неоснователно.*

- Коментарът в бел. 190 (с. 473) към различенето створ□тъ неправдѣи и паралелното място гласи: *Действително, в критическото издание на грц. текст не е регистриран вариант спрямо ἄδικίαν (f., Acc. Sg.); не е изключено обаче съществуването на вариант в мн. ч. Преводът неправды в такъв случай остава немотивиран. Закономерно атонската рецензия го заменя с вин.п. неправдоу. – Формата неправдѣи неправилно е определена като в.п. мн.ч. Това е р.п. ед.ч. заради отрицателната конструкция, което елиминира разсъжденията за отсъствието на съответстващ вариант в гр. език.*

Артикулираните в заключението изводи засягат всички аспекти на изследването – текстологичен анализ (с оглед на паримейния и чети-текста по отделни книги, редакции и източници), анализ на превода, методологически постановки. На ново равнище на обобщение са дефинирани общите наблюдения, засягащи повече от една библейска книга. Набелязани са бъдещи перспективи на задълбочаване и разширяване на изследването.

Трудът е снабден с необходимия справочен апарат. Приложени са списък на запазените славянски преписи на Паримейника, състоящ се от 100 архивни единици, и списък на достигналите до нас южно- и източнославянски кирилски небогослужебни библейски преписи, възлизащ на 259 археографски единици и допълващ съществуващата понастоящем листа на Mathiesen с текстологически значими свидетели

от

XVII

в.⁶

Списъците са придружени с много полезни съпоставителни таблици на сиглите и номерацията, използвани от досегашните изследователи, които изключително улесняват идентифицирането на едни и същи археографски единици у различните автори. Приведени са данни за книгохранилището, датировката, а под линия – и за изданията и изследванията на съответния ръкопис. Последното приложение съдържа своден списък на гръцките ветхозаветни лекционарии в обем 169 археографски единици.

Библиографията е изчерпателна – съдържа 630 заглавия на кирилица и латиница, в това число равностойно представена научна продукция по темата на английски, немски и френски език в широк времеви диапазон. Взети са под внимание всички най-важни изследвания, свързани с проблематиката на труда. Положително впечатление прави коректното отбелязване на опосредствано цитираните заглавия. Бих препоръчала все пак източниците да бъдат изнесени в отделен списък.

Авторефератът към дисертацията е съставен според изискванията. Той представя добре съдържанието на труда и откроява важните моменти в него. И деветте заявени приноса са блестящо защитени и обосновани в дисертацията. Резултати от изследването са получили признание в критична академична среда на национални и международни научни форуми, между които се откроява участието в Ninth Joint Meeting of Bulgarian and North American Scholars, University of Oregon, Eugene. По темата на дисертацията докторантът има осем публикации, две от които на английски и една на руски език – преобладаващата част в сборници от научни конференции.

В заключение мога да кажа, че представеният от Андрей Бобев дисертационен труд надхвърля в много голяма степен изискванията за малък докторат. Той убедително показва, че неговият автор притежава задълбочени теоретични знания не само в общата сфера на филологическите науки, но и в специфичната област на палеославистичните изследвания. Резултат от задълбочено и целенасочено проучване, същият демонстрира високите способности на кандидата за самостоятелни научни изследвания. Пред нас е един напълно изграден млад учен.

Като имам предвид качеството на изследователската работа по дисертацията, значимостта на постигнатите резултати, безспорната оригиналност на основните изводи и научните приноси, направени в представения труд, напълно убедено призовавам Научното жури да присъди на Андрей Стефанов Бобев образователната и научна степен “ДОКТОР”.

Татяна Илиева

---

¹ В екскурс № 2. (с.435-446) А. Бобев излага обстойно теоретическите постановки и предимствата на избраната от него методика на колирането.

² Теоретическите проблеми, засягащи възпроизвеждането на текста, са детайлно дефинирани в Екскурс № 4 (с. 452-465). Изтъкнатите съображения относно същността на варианта са взети под внимание при формулировката на колационните принципи, както и в самата работа по колирането и при анализа на регистрираните варианти в двата клона на славянската православна традиция – богослужебния и небогослужебния. Много ценна тук е класификацията на видовете поправки при редактиране.

³ В Екскурс № 3 (с.445-452) са артикулирани някои теоретични проблеми, засягащи преводаческите принципи, техника и стил на старобългарските книжовници. Стойностни са разсъжденията върху разноликостта на гръцкия език в различни текстове, пряко кореспондираща с характеристиките на превода, поради което е необходимо винаги да бъде отчитана при изследване на преводаческите принципи.

⁴ В Екскурс № 1 (с.421-436) е даден необходимият за всеки издържан научен труд апарат на ключовите за изследването понятия с техните дефиниции. Предложената система от тексткритически термини, използвана в рамките на настоящата работа е особено полезна предвид нейната конвертируемост за в бъдеще в следващи текстологични проучвания.

⁵ В Екскурс № 5. „Критическите издания – преглед и оценка с оглед на приложените в тях едичионни принципи“ (с. 465-481) е аргументирана необходимостта от съставяне за нуждите на славистичната библиестика на общ критически апарат към гръцките оригинали, който да представя едновременно различаващите се изследователски аспекти на съществуващите издания. Изложени са принципите на

съставянето му чрез унифициране на апаратите към отделните издания с цел постигане съпоставимост на резултатите.

⁶ При подбора се вземат под внимание онези свидетелства, които съдържат пълен препис (или остатъци от такъв) на поне една библейска книга.